

Erasmus als pacifist: kosmopoliet of kleinburger?

Leo Molenaar

1. Vraagstelling

Was Erasmus (1467-1536) een wereldburger die zich vijf eeuwen geleden heeft ingezet *voor allen*? Of was hij iemand die begaan was met de vrede en het welbehagen van witte christenen, zoals elders in dit boek wordt beweerd¹? In dat geval zou onze patroon nauwelijks met goed fatsoen betrokken kunnen worden bij de emancipatie van de nieuwe bevolking van Rotterdam, die thans in de school met Erasmus' naam volop plaatsvindt.

Is deze vraagstelling op zichzelf al interessant genoeg, voor mij komt daar een emotionele dimensie bij. *Ik heb van Erasmus gehouden* om zijn standpunten over de vrede. Ik ben twintig jaar lang in woord en daad vredesactivist geweest. In mijn *Chemie en Samenleving* (1974) laat ik als climax de Duitse chemicus Fritz Haber verschijnen in zijn dubbelrol van realisator van de stikstofkunstmest (1910) én initiator van de chemische oorlogvoering (1915). In mijn lessen Algemene Natuurwetenschap is de meningsvorming daarover nog steeds een vast onderwerp². Ik behoorde tot de Gideonsbende die in het Amsterdamse *Felix Meritis* in 1977 het initiatief nam tot het comité *Stop de Neutronenbom*. Als afgevaardigde van de CPN was ik in de jaren tachtig lid van het *Komitee Kruisraketten Nee*, dat onder meer huis-aan-huis handtekeningen ophaalde om de plaatsing van een nieuwe generatie atoomwapens in Nederland te verhinderen. In de *Tolle Lege* beweerde ik indertijd als nieuwbakken docent dat *burgerlijke ongehoorzaamheid* geboden was jegens een regering die van plan was de 'volkswil' te schofferen en de plaatsing van dergelijke wapens door te zetten. Jarenlang ben ik na de middaglessen naar bijeenkomsten in het land afgereisd om groepen mensen op te wekken tot verzet tegen massavernietigingswapens. Ik deed dat mede in naam van Erasmus.

Die vredesbeweging had immers naar filosofen, politici en wetenschapsmensen gezocht, die de actie van argumenten konden voorzien. Met kop en schouders bleek Erasmus uit te steken boven de anderen. In het bijzonder zijn *Dulce Bellum Inexpertis* ('Zoet is de oorlog voor wie hem niet kennen')

van 1515, later onderdeel van de *Adagia*, was geschreven op het lijf van hen die zich keerden tegen wapens die de mensheid als geheel bedreigden. Ik promoveerde in 1994 op de geschiedschrijving van een groep onderzoekers die zich na de atoombommen op Hiroshima wereldwijd hadden verenigd voor het propageren van een constructief en humanistisch gebruik van de wetenschap. In Nederland was dat het *Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers*. De eerste illustraties in mijn dissertatie³ betroffen Erasmus en zijn *Dulce Bellum Inexpertis*.

Eerder in deze bundel maakt de schrijver Marcel Möring op gezag van de Rotterdamse Erasmuskenner Jan van Herwaarden⁴ gehakt van *mijn beeld* van Erasmus. Diens afkeer van oorlog zou zich hoogstens beperken tot de onderlinge krijg van de christelijke Europeanen. Nu ben ik me ervan bewust dat ik de neiging heb sommige mensen op een voetstuk te plaatsen; kon het zijn dat ik me zo in Erasmus had vergist? Van Herwaarden veroordeelde me derhalve tot grondig bronnenonderzoek.

In dit betoog vat ik eerst enkele 'theoretische' opvattingen samen uit de *Dulce Bellum Inexpertis* (1515). Ik besteed aandacht aan Erasmus' argumenten inzake de toentertijd gepropageerde oorlog tegen de Turken. Die blijken op één plaats in zijn *Querela Pacis Undique Gentium Ejectae Profligataeque* van 1517 ('De Klacht van de Vrede, die door alle volkeren is verstoten en vernietigd') aan het verschuiven te zijn. Dat verplicht me een schets te geven van de veranderingen in de internationale én godsdienstige situatie in de jaren twintig van de zestiende eeuw, die hebben geleid tot een verandering van Erasmus' opvattingen. Die herziening geeft hij in 1530 weer in het betrekkelijk onbekende traktaat *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo* ('Een beraadslaging over de oorlog die tegen de Turken gevoerd moet worden'). Ik interpreteer zijn standpunt, waarbij ik een parallel trek tussen de situatie van de jaren twintig van de zestiende en de jaren dertig van de twintigste eeuw. Erasmus zal bij nader inzien geen absolute pacifist blijken te zijn, maar een pragmaticus die zijn houding bijstelde onder invloed van de politieke situaties.

Derhalve wordt Erasmus mijns inziens onrecht gedaan door twee tegenovergestelde benaderingen in het vredesvraagstuk. 'Absolute pacifisten', zoals Nico van Suchtelen, meenden hem bij zijn 400^e sterfdag (1936) in te kunnen lijven in hun kamp. Thans menen 'multiculturalisten' zoals Jan van Herwaarden hem eenvoudigweg te kunnen diskwalificeren.

Maar allereerst: *Ad fontes!* Erasmus' eigen geschriften zullen ons zijn ware karakter tonen.

2. Erasmus' visie op de vrede (1508-1515)

Erasmus' latere geschriften over de oorlog worden ingeleid in de *Laus Stultitiae* of *Moriae Encomium* ('De Lof der Zotheid') van 1508⁵. In 1506 had hij de triomfantelijke verovering van de stadstaat Bologna door paus Julius II mee-

gemaakt, dezelfde van Michelangelo's werk aan de Vaticaanse gebouwen, en hij sprak er schande van. Dergelijke "goddeloze pauzen" vermoordden Christus "door hun verpestend levensgedrag". Erasmus liet *Moria*, de Zotheid, te keer gaan: "Ofschoon de oorlog een zo gruwelijk iets is dat hij wilde beesten, niet mensen, betaamt, zo waanzinnig dat ook de dichters hem voorstellen als door de Furiën gezonden, zo verpestend dat hij een algemeen zedenbederf tot gevolg heeft, zo onrechtvaardig dat de gemeenste bandieten hem het best voeren, zo goddeloos dat er tussen Christus en hem volstrekt geen gemeenschap bestaat, laten (de pauzen) alle andere dingen achterwege en houden zij zich alleen met hem bezig." Het stond voor de Zotheid vast dat het "zo voortreffelijke" beroep van oorlogvoeren slechts werd uitgeoefend door "tafelschuimers, koppelaars, rovers, sluipmoordenaars, hufters, stommeriken, bankroetiers en ander schuim van het mensdom". Elders liet hij *Moria* ironisch opmerken: "Is er nu wel iets zotters te bedenken dan om de een of andere oorzaak zulk een strijd te ondernemen, waarbij elk van beide partijen altijd meer schade dan voordeel heeft?"

Na de dood van deze Julius schreef Erasmus een satirisch stuk, de *Julius exclusus e coelis* ('Julius uit de hemel gesloten', 1513). In een aansprekende theaterstijl die vooruitloopt op zijn *Colloquia* (1522) laat hij claviger Petrus deze oorlogsstoker wegjagen van de hemelpoort; de tierende Julius belooft er werk van te maken bij diens baas! In deze beginjaren van ketterverbranding publiceerde Erasmus dit boekje wijselijk anoniem.

Kort daarop (14 maart 1514) stuurde hij een lang epistel aan de abt Antonie van Bergen met een positiebepaling inzake de oorlog. Hij hoopte met de benoeming van paus Leo X op een nieuwe wind uit Rome. Hij schreef dat de persoonlijke aangelegenheden van de vorsten de oorzaak zijn van de meeste oorlogen: "Het hoogste recht is dikwijls het ergste onrecht. Sommige vorsten stellen eerst vast wat zij willen en bedienen zich vervolgens van een of andere leuze voor hun handelwijze." De kerkelijke vorsten vormden geen tegenwicht; zij gaven vaak het slechte voorbeeld⁶. Die gedachten werkte hij uit in de *Dulce Bellum Inexpertis*, een brochure van veertig pagina's⁷.

Erasmus begon met het tegenover elkaar stellen van de *mens in vrede* en de *mens in oorlog*. Over de *mens in vrede* schreef hij: "Daarom schonk de Natuur hem ook niet, zoals andere schepselen, een lelijk en afschrikwekkend,

maar een zacht en vreedzaam uiterlijk, de kentekenen dragend van liefde en mededogen. Zij gaf hem vriendelijke ogen, waarin de ziel zich aftekent. Zij gaf hem buigzame armen, geschikt ter omhelzing. Zij gaf hem het vermogen tot al die liefkozingen, waarin mensen zich verenigen en waarbij ook hun zielen elkaar ontmoeten. Zij schonk hem enerzijds de lach, teken der blijheid; anderzijds tranen, symbolen van zachtmoedigheid en medelijden. Zij verleende hem een stem, niet dreigend en vreeswekkend als bij de wilde dieren, maar vriendelijk en vleierend. En hiermede nog niet voldaan heeft de Natuur alleen h m het gebruik van spraak en overleg geschonken, beide bij uitstek geschikt om welwillendheid aan te kweken en te voeden, opdat niet ook bij de mensen alles uitsluitend door lichamelijke kracht tot stand zou komen.” Erasmus’ schone Latijn doet op deze pagina’s denken aan het joodse *Hooglied*. Z  heeft God de mens gewild, als beeltenis van zichzelf, opdat hij als een aardse godheid het heil van de andere schepselen zou bevorderen.

Vervolgens riep Erasmus het beeld op van de *mens in oorlog*, in de stijl van de Griekse *Ilias*: “Barbaarse horden, verschrikkelijk van uiterlijk en stemgeluid, aan alle kanten in ijzeren slagorde geschaard. Ijselijk gedruis en geschitter van wapenen; het rauw gebrul ener grote menigte; dreigende blikken, schetterende trompetten, angstwekkend krijgsgeschreeuw; het niet minder vervaarlijk, maar nog veel gevaarlijker dreunen van geschut; waanzinnig gekrijs; verwoede stormloop, wilde verwoesting; het wrede lot der gevallen en stervenden; stapels lijken, met bloed doordrenkte velden, door menselijk bloed gekleurde stromen.” Dit krijgstoneel gaat steevast vergezeld van ontwijding en verkrachting, “verachting van alle rechtschapenheid, schending van alle wetten en een mentaliteit tot iedere misdaad in staat”.

In Erasmus’ tijd stonden de legers van vijandige partijen meestal in het teken van het kruis, waardoor Christus de aanstichter werd van wederkerige moord en goddeloosheid: “Werd er ooit onder heidenen zo voortdurend en zo gruwzaam geoorloofd als onder christenen? Welk een woeste oorlogsbrand, hoeveel geschonden verdragen, hoeveel bloedbaden hebben wij de laatste jaren niet aanschouwd! Welke natie bleef door het zwaard gespaard?”

Erasmus voerde de spanning tussen mooi en lelijk, tussen vrede en oorlog, tot een climax op. Hij gruwde van het onophoudelijke oorlogvoeren van christelijke koningen en vorsten: “Gegeven de menselijke ondeugden en wispelturigheid zal het wel nooit aan motieven ontbreken”. Erasmus zegde hun namens de volkeren de wacht aan: “Het recht dat gij vorsten bezit heeft de volkswil u gegeven. Doch mij dunkt dat wie gaf ook kan terugnemen, wanneer er niet in zijn belang gehandeld wordt.” Indien bepaalde aanspra-

ken werkelijk een rechtsgrond hadden, konden ze aan “door lange ervaring wijs geworden mannen van aanzien” voorgelegd worden: “Waarom dergelijke kinderachtige geschillen van vorsten niet aan hún oordeel onderwerpen?”

Erasmus meende wel te begrijpen waarom de vorsten zo verliefd waren op de krijg. De oorlog maakte het gemakkelijker de eigen onderdanen te tiranniseren: “Zodra de oorlog eenmaal begonnen is, hangt al wat er gebeurt af van de willekeur van enkelen. Diegenen, wie de vorst welgezind is, worden verhoogd, zij op wie hij vertoornd is worden afgezet. Hij eist zoveel geld als hij wil. Kortom, eerst dan voelt de vorst zich werkelijk alleenheerser.” Bovendien speelden de verwachte oorlogsbuit en de afgunst op de welvaart van de aangevallen partij meestal een doorslaggevende rol.

Erasmus' betoog ging *de mensheid* aan. Is 'vrede' de *onderlinge vriendschap van velen*, 'oorlog' is niets anders dan *de vijandschap van velen*. Als christen wekte hij christenen op tot het bewaren en cultiveren van vrede. Hij grensde zich daarbij af van het jodendom. In het Oude Testament is God er *uitsluitend* voor het joodse volk. Hij kan het bevelen in Zijn naam oorlog te voeren tegen goddeloze stammen: “Sinds Christus bevolen heeft het zwaard in de schede te steken is de christenen iedere strijd volstrekt verboden, tenzij alleen die allerschoonste strijd tegen de verschrikkelijkste vijanden van de Kerk: tegen schraapzucht, toorn, eerzucht en vrees voor de dood. [...] Wie in deze oorlog overwint zal met geen mens ooit meer oorlog willen voeren.”

Erasmus verkondigde hier eigenlijk een *absoluut* pacifisme voor de christen. Alle gangbare argumenten voor oorlog ontrafelde en ontcrachtte hij. In 1936 vatte de pacifistische predikant Bart de Ligt de betekenis van Erasmus' antioorlogsbrochure samen in één volzin⁸: “Het nieuwe bij Erasmus werd dit, dat hij zich veeleer bij de oerchristelijke gezindheid dan bij enig dogma, en voorts bij de edelste tradities van de Grieks-Romeinse Stoa en het pythagorisme aansluitend, oorlog op grond van innerlijke en uiterlijke ervaringen – menselijk soortgevoel en allerlei biologische, sociologische, historische, economische, morele en culturele overwegingen – niet slechts tot iets onchristelijks, maar tot iets even onmenselijks als mensonwaardigs stempelde; (dat hij) door een redelijk gefundeerde overtuiging gedreven, zich als een krijgsman aangordde om zijn tijdgenoten van het abnormale, misdadige en dwaze van elke oorlog te overtuigen, en al hun doen

en laten poogde te richten op – het normale: die alomvattende vrede, welke met aardomspannende solidariteit en universele gerechtigheid samenviel, en waardoor de ganse wereld behoorde te worden gehumaniseerd.” De Lig vertelde slechts het halve verhaal van Erasmus.

In 1515 was het Europese continent inderdaad vergeven van de oorlogen tussen christelijke vorsten. Daarnaast gingen de vanuit Istanbul oprukkende Turken van het Ottomaanse Rijk een steeds belangrijker rol spelen. Als het hun uitkwam riepen de paus en de christelijke vorsten op tot een heilige oorlog tegen de Turken, hoewel zij feitelijk afzonderlijke verdragen met de kalief sloten.

Als Erasmus consequent is, zou hij de argumenten vóór een oorlog van christenen tegen Turken moeten ontkrachten. Was dat het geval?

3. Erasmus en de oorlog tegen de Turken (1515-1517)

Erasmus stelde in de *Dulce Bellum Inexpertis* dat de Turken oorlogszuchtig en wreed heetten te zijn. Maar bij de christenen had hij een grotere stroom aan “weelde, wellust, verkwisting, dwingelandij, eerzucht, bedrog, nijd, wraakzucht, tweedracht, twist, strijd, oorlogen en beroeringen” gezien dan men bij “Turken en Saracenen” kon aantreffen. Wat konden de Turken de christenen eigenlijk aandoen: “Alsof enig schouwspel de Turken aangenaamer kon wezen dan wat wijzelf hun dagelijks in onze wederzijdse slachttingen te zien geven?” De daden van de Turken, of van de oude Grieken en Romeinen: dat alles werd ruim overtroffen door de wandaden van de christenen zelf.

Bij de vorsten was bovendien de jaloezie in het geding op de weelde en de bezittingen van de Turkse machthebbers: “Wij zijn gewend onze ondeugden achter fraaie voorwendsels te verbergen. Ik loer op het bezit van de Turken, maar bewéér dat ik de godsdienst verdedig; ik gehoorzaam mijn haat en verschuil mij achter het recht van de Kerk.”

Het enige argument dat Erasmus wél serieus nam is dat de Kerk moest worden verdedigd tegen de ongelovigen. De christelijke kerk was echter niet groot geworden door moord en doodslag, maar door het bloed van Christus en zijn martelaren, door hun verdraagzaamheid en levensverachting: “Voorwaar, het lijkt mij nog niet zo prijzenswaard dat wij op het ogenblik oorlog voeren tegen de Turken. Het is al heel slecht gesteld met de christelijke godsdienst als haar behoud van middelen als oorlog afhangt. Ik kan evenmin toegeven dat men door deze methode goede christenen kweekt.

Wat door het zwaard verkregen wordt gaat ras door het zwaard teloor. Wilt gij de Turken tot Christus brengen, laten we hen dan noch onze rijkdom noch onze soldaten noch onze macht tonen! Laten zij in ons niet alleen de naam zien, maar de ontwijfelbare kenmerken van de christenmens: een vreedzaam leven, het streven om wel te doen, zelfs onze vijanden; een onoverwinnelijke lijdzaamheid in alle ongeluk; versmading van geld en roem; een nederig bestaan. Laat hen horen dat de hemelse leer in overeenstemming is met zulk een levenswijze. Door zülke wapenen zullen de Turken het best overwonnen worden. Maar thans strijden wij maar al te vaak als zélf slechten tegen slechten, ja ik beweer – mocht het meer vermetel zijn dan waar! – als wij de naam en het kruisteken weglieten, zouden wij strijden als Turken tegen Turken. Zo inderdaad de godsdienst gesticht is door krijgslieden, versterkt door het zwaard, verspreid door de oorlog... ja, laat ons haar dán met dezelfde middelen verdedigen. Maar zo zij door andere middelen tot stand kwam, waarom zullen wij dan, alsof wij aan Christus' hulp vertwijfelden, onze toevlucht nemen tot heidense praktijken?"

Tenslotte waren Turken ook *mensen*: "Meent ge werkelijk dat ge christelijk handelt wanneer ge, door een aantal goddelozen – maar die dan toch óók mensen zijn voor wier behoud Christus is gestorven – te vermoorden, de duivel een welkom offer brengt en de aartsvijand dubbel verblijdt, ten eerste omdat er een mens gedood wordt en ten tweede omdat het een christen was die hem doodde? Velen trachten, om maar goede christenen te schijnen, de Turken zoveel mogelijk kwaad te doen of vervloeken hen althans, voor zover zij tot kwaad doen niet bij machte zijn. Op deze manier valt niet veel christelijks te bereiken. Hélp liever de Turken, maak ze van goddeloos vroom, zo ge kunt, en zo ge het níet kunt, streef er dan naar, opdat ik tenminste uw christelijke gezindheid kan erkennen."

Er is geen enkele plaats in de *Dulce Bellum Inexpertis* waar Erasmus meehuilde met de wolven om een 'heilige' oorlog tegen de Turken. Integendeel, hij rukte de vorsten en de paus de egoïstische maskers af. Hij meende dat het samenleven van christenen en Turken het beste propagandamiddel was om de Turken te bekeren.

Des te opmerkelijker is daarom de door geschiedenisdocent Leen Stout in een vorige schoolpublicatie naar voren gehaalde koers-

wijziging van Erasmus in zijn allegorie over de vrede⁹, de *Querela Pacis* ('Klacht van de Vrede', 1517), waarin hij *Pax* ('De Vrede') aan het woord liet zoals eerder *Moria*. Erasmus leek het vredethema hier op soortgelijke manier te behandelen. Het valt op dat hij meer aandacht had voor de politieke ontwikkelingen. Zo betoonde hij zich solidair met koning Frans I van Frankrijk die belaagd zou worden door de vorsten van Spanje (koning Karel V), Engeland (koning Hendrik VIII) en Oostenrijk (keizer Maximiliaan). Aan het eind schreef hij deze vorsten en paus Leo X voor de gelegenheid nobele eigenschappen toe, die hen bij uitstek geschikt zouden maken voor een nieuw vredestijdperk. Hij zette op zulke plaatsen de stap naar de alledaagse politiek, waardoor veel dubbelzinnigheden, pluimstrijkerijen en illusies binnenslopen. Veel passages in de *Querela Pacis* leken weggelopen te zijn uit de *Dulce Bellum Inexpertis*.

Stout legde echter de vinger op een opmerkelijk, pessimistisch citaat¹⁰: "Indien het nu eenmaal een dodelijke ziekte van de menselijke geest is dat zij zonder oorlogen niet kan bestaan, waarom wordt dat onheil dan niet liever over de Turken uitgestort? Weliswaar is het verkieslijker hen door onderdicht, goede daden en een leven in rechtschapenheid voor de godsdienst van Christus te winnen dan de Turken met wapengeweld aan te vallen. Maar indien de oorlog niet vermeden kan worden, is dat een kleiner kwaad dan het op elkaar losstormen en bevechten van christenen onderling. Indien de wederzijdse liefde de christenen niet verbindt, dan zal een gemeenschappelijke vijand hen kunnen verbinden. Er zal dan een soort eensgezindheid tot stand kunnen komen, hoewel de ware eendracht ontbreekt."

Erasmus gaf hier een opportunistische draai aan zijn absolute pacifisme. Zijn argumentatie was zwak: hij sprak deze passage op andere plaatsen in de *Querela Pacis* tegen. Op de achtergrond speelden de ontwikkelingen in Europa. Hij voelde aan dat die misschien een nieuwe afweging van zijn absolute pacifisme vereisten.

4. De Turkse dreiging: de politiek-religieuze ontwikkelingen in Europa (1453-1530)

De politieke en religieuze ontwikkelingen in Erasmus' tijd waren stormachtig.

Voor de islamitische inwoners van Europa waren ze tegenstrijdig. De laatste heersers van de Saracenen, die term gebruikte Erasmus, werden in 1492 van het Iberisch schiereiland geveegd. Daarvoor in de plaats kwam een

christelijk bewind, dat uitblonk in het onderdrukken van joden en islamieten. Kerkelijke vernieuwingen zoals ketterverbrandingen (*auto-da-fé's*) werden geëxporteerd. Erasmus was na de 'Lof der Zotheid' behalve voor de pest op zijn hoede voor de brandstapel; dit verklaart gedeeltelijk zijn reisdwang.

Waren de islamitische Europeanen uit het westen van Zuid-Europa weggedrongen, in het oosten waren geloofsgenoten aan de winnende hand. De Turken hadden de Grieken (Thessaloniki, 1440), de Serven (Kosovo, 1448) en de Bulgaren onderworpen. Na duizend jaar Oost-Romeins Rijk viel Byzantium, het oude Constantinopel, ten prooi aan de Turken (1453).

Vanuit het nieuwe Istanbul ging de gloriëtocht van het Turkse kalifaat: het Ottomaanse Rijk voort. In Italië werd Otranto ingenomen (1480): paus Sixtus IV vluchtte tijdelijk naar het Franse Avignon. Een bekwame heerser na 1520 was Soeleiman de Grote, die op zee werd bijgestaan door zeerovers zoals Kheir ed Din (Barbarossa). De Turken namen Macedonië in en Dacië, bezetten het kruisvaarderseiland Rhodos (1522), veroverden Belgrado, vletterden de Hongaren bij Mohacs (1526) en belegerden Wenen (1529). Hun troepen, met aan het hoofd de 'Janitsjaren', ontheemde christenkinderen, overstroonden de Donaulanden. Zij gaven de bezetting van Wenen op maar zetten daarop Neder-Oostenrijk op beestachtige wijze in vuur en vlam. Die strijd was in 1530 onbeslist. Het hart van Europa werd bedreigd.

De reacties van de christelijke vorsten en de paus waren lauw, hoewel ze in 1518 gezamenlijk hadden opgeroepen tot een nieuwe 'kruistocht'. Zij hadden hun eigen conflicten waarin de Turkse opmars zijdelings een rol speelde. Zij betwistten elkaar onder meer de Italiaanse bodem. De Franse koning Frans I eigende zich grote delen van Noord-Italië toe. In 1526 sloot Frans I een verbond met paus Clemens VII en de meeste Italiaanse vorsten tegen Duitskeizer Karel V. Toen Karel V deze Frans I gevangen nam, was die zelfs bereid een pact te sluiten met de Turkse kalief. Het leger van Karel V plunderde Rome (*Sacco di Roma*, 1527).

Ook de religieuze ontwikkelingen hadden ernstige politieke consequenties. Pleidooien voor de hervorming van de Kerk, zoals die van Erasmus, werden op scherp gezet toen de Duitse monnik Martin Luther zijn 'Stellingen' over de aflaat op de kerkdeur van Wittenberg spijkerde. Hij werd geëx-

communiceerd (1520), waarna hij werd beschermd door Duitse vorsten die daar hun politieke beweegredenen voor hadden. Luthers daden startten de Reformatie, die tal van opstanden en omwentelingen in gang zou zetten. Toen bleek dat Erasmus niet zou meegaan met diens scheuring van de Kerk, nam Luther hem zwaar onder vuur.

Wat de Turkse dreiging betreft vatte bij Luther de opvatting post dat het geen zin had zich te verdedigen tegen de Turkse troepen, omdat die de wraak van God waren voor de corruptie van de Kerk. Erasmus' Engelse vriend Thomas More klaagde daarom Luthers protestanten aan: hij verweet hen dat zij zich ontpopten als sekteleiden van de profeet Mohammed, die de weg plaveiden voor de Turken om het christendom omver te werpen¹¹.

Ten tijde van de *Dulce Bellum* had Erasmus zich de politieke ontwikkelingen veel zonniger voorgesteld. Hij was toen adviseur geworden van Karel V, had gecorrespondeerd met de veelbelovende Hendrik VIII en verwachtte goeds van de 'achtenswaardige' Leo X, de opvolger van oorlogspaus Julius II. Hoe anders was het gelopen! Op die fundamentele veranderingen had hij intuïtief gezinspeeld in de *Querela Pacis* (1517).

Hij voelde zich solidair met de christenen die zich in Midden-, Zuid-, en Oost-Europa verweerden tegen de Turkse aanvallers. Was het niet *gerechtvaardigd* zichzelf tegen de Turken te verdedigen als men zonder reden werd aangevallen? Hield Luthers opstelling geen schandelijk verraad in? Kon hij zijn idyllische verhaal over 'vreedzame coëxistentie' van Turken en christenen staande houden als een half werelddeel onder de voet werd gelopen? Het maakte toch uit onder welk, *zelfverkozen* gezag men als burger wenste te leven?

Hij beseftte dat hij zijn wending in het vredesvraagstuk moest funderen. Hij was vastbesloten als intellectueel zijn stem te laten horen. Had hij niet vaak gezinspeeld op een *Republiek der Letteren* en verkondigd dat het de plicht van geleerden en kunstenaars is om met hun bijzondere gaven te strijden tegen de heerszucht van de vorsten? Moest hij dan niet uitspreken dat het *princiep*el gerechtvaardigd was zich te verdedigen tegen de Turkse aanvallers? Moesten de christelijke vorsten dan niet het voortouw nemen, omdat er nu eenmaal geen andere leiding voorhanden was? Zo moet *De Bel-lo Turcis Inferendo* ontstaan zijn.

5. Utilissima Consultatio De Bello Turcis Inferendo ('Over de oorlog tegen de Turken', 1530)

Op de keizerlijke Rijksdag in Augsburg kwamen in 1530 de Europese vorsten bijeen om te beraadslagen over het Turkse gevaar. Aan de vooravond publiceerde Erasmus zijn geschrift 'Over de oorlog tegen de Turken' in de vorm van een vertelling bij Bijbelsalm 28, geschikt om de vroomheid én de strijdbaarheid te bevorderen¹². De psalm bezingt de 'wind' van God, de 'stem des Heren', de *Vox Domini*. In Erasmus' metafoor waren de Turken deze stem van God die de christelijke burgers oproept tot een beter leven in moreel opzicht. Hij waarschuwde voor het bagatelliseren van het Turkse gevaar. Het gevolg van het onophoudelijk oorlogvoeren tussen de christelijke vorsten was dat een groot deel van Europa in de schoot van de Turken dreigde te vallen. De zonden van de christenen bleven voor hem het grootste gevaar: daardoor biedt deze publicatie eerder een duister portret van christenen dan een afschrikwekkend beeld van Turken.

Erasmus wees erop dat de Turken sinds 1451 twee christelijke keizerrijken, twaalf christelijke koninkrijken en tweehonderd steden hadden veroverd! De christenen moesten met een rein hart een gerechtvaardigde verdedigingsoorlog tegen de Turken voeren, eensgezind en eendrachtig, onder de banier van Christus: "Zoals niet elke oorlog tegen de Turken rechtvaardig en vroom is, zo is het evenzeer mogelijk dat het niet bieden van tegenstand niets anders betekent dan het uitleveren van de christelijke zaak aan zeer wilde vijanden en het in de steek laten van onze broeders die onderdrukt worden in hun onwaardige knechtschap."

Deze stellingname van Erasmus werd onmiddellijk gevolgd door een reeks waarschuwingen tegen degenen die er misbruik van wilden maken. Zo schreeuwde het gewone volk om een 'oorlog met de Turk' terwijl het vergat dat Turken niet alleen 'mensen' zijn maar óók 'halve christenen'. Ook dacht het gemene volk dat een Turk gedood mocht worden als een dolle hond, eenvoudigweg omdat hij een Turk was. Dat was volgens het burgerlijk recht zelfs niet toegestaan jegens de joden (!), betoogde Erasmus. Joden en Turken dienden uitsluitend wegens hun misdaden te worden gestraft en niet om hun geloof. Veel mensen vroegen zich onvoldoende af of er een rechtvaardige grond was voor oorlog en of het in alle gevallen nuttig was de wapens op te nemen en een vijand te prikkelen die daardoor de christenen nog heftiger kon vervolgen. De Turken werden door velen als zeer wreed afgeschilderd, maar de christenen waren niet minder wreed bij hun interne twisten. Als

voorbeeld haalde Erasmus het recente bloedbad aan in de Gelderse stad Asperen.

Erasmus wilde niet functioneren als pleitbezorger voor de hebzucht en de oorlogsroes van tal van vorsten. De Kerkvorsten wilden een pauselijke oorlog tegen de Turken om met de geroofde schatten de bouw van de Romeinse Sint Pieter, de Jacobuskerk in Santiago de Compostela, een klooster voor de monniken in de Sinaï, de dijken in Vlaanderen of de verhoging van hun jaarwedde te bekostigen: hun enige oogmerk was geld, of ze nu paus Pius II of Bernard van Clairvaux heetten. Hij gaf felle kritiek

op de predikers van een nieuwe kruistocht en de herovering van het heilige land. Ook was het volgens hem volstrekt onjuist dat iemand die sneuvelde in de strijd tegen de Turken direct in de hemel zou komen(!); dat was alleen weggelegd voor mensen met een zuiver geweten. Daartoe was in de eerste plaats een morele vernieuwing noodzakelijk: “Wij moeten deze afschuwelijke Turk *uit ons eigen hart* verdrijven, dat wil zeggen de afgunst, de eerzucht, de heerszucht, de aanmatiging, de goddeloosheid, de wellust, het bedrog, de ergernis, de haat en de nijd.”

Door al deze mitsen en maren kan het lijken alsof Erasmus niet van harte opriep tot de verdediging tegen de Turken. In een polemieek met Luther bleek dat het hem ernst is. Luther wees het verzet tegen de Turken immers van de hand, omdat God met de hulp van de Turken de misdaden van de christenen bestrafte. Erasmus stelde daarentegen dat de verdediging gerechtvaardigd was voor de christenstrijder met een reine ziel: de Turken konden uiteindelijk verdreven worden indien de christenen de oorzaak van Gods toorn wegnamen.

Sommigen, schreef Erasmus, beweerden dat men beter onder Turkse heerschappij kon leven dan onder de christenvorsten en de paus: dat soort lieden hadden een slavenziel. De Joden hadden immers een beter leven onder een christelijke heerschappij dan de christenen ooit onder Turkse heerschappij zouden krijgen. Anderen zeiden weer dat de Turken te sterk waren en dat zelfs een verenigd christelijk leger nooit zou kunnen winnen. Erasmus dacht daarentegen dat, al zouden de verliezen hoog zijn, met Gods hulp alles mogelijk was.

Ten slotte richtte Erasmus zich tot de *pacifisten*, die meenden dat chris-

tenen onder alle omstandigheden de vrede moesten bewaren en zichzelf dus niet met wapens mochten verdedigen. Zij hadden gelijk dat men alles moest doen om oorlog te vermijden, want die bracht tal van kwalijke gevolgen met zich mee zelfs als hij werd gevoerd voor een rechtvaardige zaak. De rekkelijke Erasmus ontkende echter dat zijn argumenten in de *Dulce Bellum Inexpertis* en de *Querela Pacis* noodgedwongen tot een absoluut pacifistisch standpunt moesten leiden. *De overheid* had het recht de zelfverdediging ter hand te nemen en zou alles moeten doen om zich ten koste van zo min mogelijk doden te verweren. Hoe kon een christelijke republiek bestaan als niemand de wapens wilde opnemen of de wetten wilde beschermen?

Er moeten nog één minpunt en één pluspunt uit het traktaat genoemd worden.

Het minpunt houdt het volgende in: om een oorlog tegen de Turken aannemelijk te maken begon Erasmus dit traktaat met een geschiedenis van het Turkse volk. Hij bleek zich zonder bronvermelding op ene Giovanni Egnazio te baseren die een negatief beeld schetste van de 'wreedheid' van deze 'barbaren'. Erasmus maakte daarvan gebruik bij zijn schildering van de Turken als instrument in de handen van een vertoornde God. Maar ondertussen bedreef hij *oorlogspropaganda*. Dat illustreert ten overvloede dat het hem ernst was met zijn oproep.

Het pluspunt is dat Erasmus wellicht een antwoord wilde geven op de onverdraagzaamheid en de vervolgingen in Spanje. Erasmus ontwikkelde de idee dat indien christenen in Oost-Europa duurzaam onder heerschappij van de Turken kwamen, zij de wettigheid van die regering moesten erkennen. De Turkse overheid diende van haar kant de geloofsvrijheid van alle onderdanen, ook die van joden en christenen, te garanderen. Andersom moest dat ook gelden voor Turken en joden onder christelijk bestuur.

Het lijkt mij dat dit standpunt uitzonderlijk is, al zal het indertijd in de politieke theorie wel vaker naar voren zijn gebracht: *hij kiest in ieder geval de weg van duurzame verdraagzaamheid en tolerantie ongeacht de aard van het bestuur*. Willem van Oranje zou de overheid *deze politiek* voorschrijven in het na 1568 bevrijde deel van de Nederlanden.

6. De crisis van Europa in de zestiende eeuw

Erasmus had zich kennelijk losgemaakt van zijn absolute pacifisme. De Turkse krijgers leken op een Ottomaans Rijk af te steven waarvan de omvang vergelijkbaar werd met die van het Romeinse Rijk: het zuiden en oosten waren reeds in hun macht en zij rukten op naar het noorden en westen. *Het geestelijke bestaan van Europa, zijn beschaving en politieke cultuur, stond op het spel.* Het moet Erasmus als Renaissanceman niet onberoerd gelaten hebben dat de bakermat van de beschaving, Griekenland, aan de Turken was onderworpen. Erasmus zag, net als zijn vriend More, de Turkse legers langzamerhand als een dodelijk gevaar.

Daarom voelde hij zich verplicht zijn stem als geleerde en intellectueel leidsman van Europa te laten horen. Velen zouden zijn oproep te kwader trouw interpreteren: vorsten en bisschoppen ongetwijfeld, de ‘protestanten’ en de ‘pacifisten’ evenzeer. Dat mocht zo zijn: *Erasmus kon niet anders.*

Erasmus kon niet weten hoe de Turkse uitdaging zou aflopen. In 1571 werden de Turken in de buurt van Lepanto verpletterend verslagen door een coalitievloot onder leiding van de Spaanse koning Filips II die op dat moment tevens een oorlog om de Nederlanden voerde. Een eeuw later (in 1687) werden de Turken te land door legers van Duitsers, Oostenrijkers, Polen, Venetianen en Russen vernietigd bij het Hongaarse Mohacs. Uiteindelijk waren de Turkse legers verslagen door coalities van christelijke vorsten. Daarop begon de gestage teruggang van het Ottomaanse Rijk tot ‘Turkije’ aan het eind van de Eerste Wereldoorlog werd teruggebracht tot het huidige grondgebied.

7. Erasmus als ‘absoluut pacifist’ (1936)

Dan een sprong van vier eeuwen. In de twintigste eeuw stond Europa opnieuw voor een existentiële crisis. In 1933 was Hitler in Duitsland aan de macht gekomen. Democratie en beschaving stonden op het punt weggevaagd te worden. In Duitsland gonsde het van de herbewapening. Wat te doen?

De pacifistische bewegingen waren betrekkelijk sterk omdat in landen zoals Engeland en Frankrijk, die de Eerste Wereldoorlog hadden gewonnen en daarbij waren leeggebloed, geen enkel enthousiasme bestond voor een nieuwe confrontatie. In pacifistische kring woedde een heftig debat over de opstelling jegens het fascisme. Opnieuw kon het *vermeende* absolute paci-

fisme van Erasmus' *Dulce Bellum Inexpertis* zich, althans in Nederland, in een grote belangstelling verheugen.

In 1924 schreef de jeugdige historicus Johan Huizinga in korte tijd een biografie van Erasmus, waardoor een fletse karikatuur van deze gigant in omloop kwam. Huizinga schiep het beeld van een egocentrische kamergeleerde die, als het erop aankwam, lafhartig terugweek voor de consequenties van zijn opvattingen. Het is een bizar geschrift dat nog steeds, overvloedig geïllustreerd en in grote oplagen, nieuwe generaties moet inwijden in de betekenis van Erasmus. Huizinga maakte de elementaire fout van elke onervaren, overmoedige biograaf: het verwisselen van het portret van de hoofdpersoon met een onbewust, psychologisch *zelf*portret¹³.

Over Erasmus als pacifist schreef Huizinga op één plaats dat hij de *Dulce Bellum Inexpertis* "in samenhang zou bezien" om te bestemder plaatse het oordeel te vellen dat het geschrift werd gekenmerkt door "een academisch misprijzen uit de studeerkamer". Deze biografie kan met één zin van Conrad Busken Huet (1882) worden afgedaan¹⁴: "Wij nemen het Luther noch Calvijn kwalijk te zijn gestorven in hun bed, hoewel beiden onschuldig bloed op hun geweten hadden; maar Erasmus die nooit een vlieg kwaad deed, nooit om een ander zwaard vroeg dan zijn pen, Erasmus noemen wij laf, omdat hij terugdeinsde voor de brandstapel."

Huizinga's beeld van Erasmus als kamergeleerde schiep optimale ruimte voor een alternatieve interpretatie van Erasmus als held in de strijd voor de vrede. Daarvoor zorgden in de jaren dertig intellectuelen zoals Nico van Suchtelen, Bart de Ligt en L.M.G. Kooperberg. In hun kielzog propageerden publicisten zoals Jan en Annie Romein en G.J. de Voogd het beeld van de pacifistische Erasmus¹⁵.

Het boek *Oorlog; Feestgelag ter ere van Erasmus* van Van Suchtelen trok de meeste aandacht in het *Erasmusjaar* 1936 (400 jaar na Erasmus' dood). De schrijver was de alom gerespecteerde directeur van de Wereldbibliotheek (WB) en een bekend pacifist. Hij nam het initiatief de *Dulce Bellum Inexpertis* zélf te vertalen en bovendien een eigentijds gesprek te fingeren over de actualiteit van oorlog. Hij goot dat in de vorm van een *Samenspraak* met figuren uit de *Colloquia* van Erasmus¹⁶. Dezelfde WB bracht in 1969, weer een herdenkingsjaar, een Brusselse radiolezing van Van Suchtelen uit 1936 uit samen met een herdruk van deze vertaling.

Mogen we Van Suchtelen dankbaar zijn voor het op grote schaal bekendmaken van deze tekst, dan geldt dat toch niet voor de context waarbinnen

hij die plaatst. Hij voert Erasmus op als “voorloper van het moderne pacifisme”, maar stelde: “Over de oorlog tegen de Turken, die hij beschouwde als een politieke manoeuvre om de versplinterde christenheid weer tot eenheid te brengen, schreef Erasmus een apart werkje *De Bello Turcico*.” Zowel de titel als deze omschrijving van de inhoud van *De Bello Turcis Inferendo* blijkt in het licht van bovenstaande verhandeling een vergissing te zijn.

De pacifistische predikant Bart de Ligt schreef in dat jubileumjaar zijn *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*. Hij citeerde omstandig uit de vertaling van Van Suchtelen en noemde de *Dulce Bellum* “één krachtige veroordeling van de krijg” van “Europa’s eerste grote journalist” (een term van Huizinga). Het blijkt dat De Ligt de *Querela Pacis* kende, zowel in het Engels als in het Duits, maar het eerder behandelde sleutelcitaat over de wenselijkheid van een oorlog tegen de Turken was hem niet opgevallen. Hij suggereerde niet dat hij *De Bello Turcis Inferendo* kende.

Vanuit een filosofische invalshoek schreef de mij onbekende Kooperberg in maart 1936 zijn *Erasmus als Vredeskampioen*. Hij had op zijn beurt de *Dulce Bellum* ontdekt, waarover hij pagina’s volschreef. Hij vond het standpunt ten aanzien van de Turken “ietwat vreemd”, maar Erasmus werd nu eenmaal bezielde door “een ware hartstocht tegen oorlog, tegen geweld in het algemeen”. Ook Kooperberg kende de *Querela Pacis*, merkte Erasmus’ pleidooi voor *arbitrage* in internationale verschillen op, maar zag eveneens het sleutelcitaat over het hoofd. Hij merkte in een voetnoot op dat Erasmus een tractaat had gewijd aan *De Bello Turcico*, of eigenlijk de *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo*, waarin “Erasmus de in die dagen gangbare opvatting van (in kerkelijke zin) geoorloofdheid van bestrijding der Turken als een ‘goed werk’ bestreed”.

Dus: als Erasmus de verdedigende oorlog tegen de Turken noodzakelijk vond, maar die als ‘heilige oorlog’ van de hand wees, attendeerde deze Kooperberg *slechts op dat laatste*. Indien Van Suchtelen deze passage heeft gelezen vóór hij zijn eigen *Oorlog* schreef, en niet de moeite heeft gedaan *De Bello Turcis Inferendo* te raadplegen, kan dit citaat van Kooperberg hem hebben verleid tot de verkeerde beoordeling.

Overigens geven deze publicaties uit 1936 aan hoe knap Huizinga zich met zijn Erasmusbiografie buiten de actuele discussie had weten te plaatsen. Dat laat onverlet dat de rijpe Huizinga toentertijd een belangwekkende, cultuurhistorische studie had geschreven in Erasmus' geest¹⁷.

Erasmus was dus door Huizinga neergezet als een twijfelende kamergeleerde en kwam door Van Suchtelen en de zijnen plotseling naar voren als een stoutmoedige strijder tegen de oorlog. De laatsten hadden op dat moment behoefte aan een historisch voorbeeld van een

absoluut pacifist. Met de machtsovername van Hitler was de kleine, pacifistische beweging immers wereldwijd gespleten. Een deel ervan keek naar de concrete politieke situatie en wilde tóch bewapenen tegen het fascisme. Een ander deel nam het pacifisme absoluut en weigerde deelname aan de bewapening én aan een eventuele oorlog in het verlengde ervan.

Welnu, Erasmus had in een periode geleefd waarin de schrik van de Turken over Europa had gewaard. Hij was opgetreden voor een absoluut pacifisme, en dat was precies waarvoor Van Suchtelen en De Ligt hadden gekozen. Zij hadden een ongefundeerd, opportunistisch beeld van Erasmus gecreëerd, dat naast de tegenpool van Huizinga een eigen leven ging leiden.

In de jaren negentig van de 20^e eeuw viel Erasmus finaal van zijn sokkel. Terwijl het beeld van Hendrik de Keyser in 1998 weer op zijn voeten werd gezet, deed de historicus Jan van Herwaarden tijdens de gebeurtenis om dit te vieren een stap vooruit. Hij ging eindelijk terug naar de bronnen. Is dat een verdienste, tegen de interpretatie van Van Herwaarden¹⁸ heb ik nochtans grote bezwaren.

8. Erasmus als kleinburger (1998)

De schrijver Marcel Möring citeert elders in deze bundel uit de studie van Van Herwaarden: "Erasmus kon zich niet voorstellen dat de ene christen gelaten kon toezien dat de ander in doodsgevaar kwam te verkeren, alleen maar omdat hij zich niet aan een paar door mensen vervaardigde regels hield. Toch blijft de vraag: tot hoever strekte die verdraagzaamheid? [...] Gold zijn verdraagzaamheid fundamenteel andersdenkenden? Neen. Strek-

te zijn tolerantie zich bij voorbeeld ook over joden uit? Neen. Golden Erasmus' bezweringen ook de christelijke houding jegens de islam? Neen." En Möring concludeerde: Erasmus' verdraagzaamheid beperkte zich tot de eigen groep en ook dan kende zijn tolerantie duidelijk grenzen.

Ik stap over op het bewijsmateriaal in Van Herwaardens *Erasmus van Rotterdam: Beeld en Werkelijkheid*. Ik kan onvoldoende beoordelen of het geoorloofd is 'venijnige' anti-joodse opmerkingen van Erasmus uit de zestiende eeuw, waarvan we er hiervoor één aantreffen, op te sieren met de korte karakterisering "wel degelijk antisemitisme" van de twintigste eeuw. Mijsn inziens zou een historicus daarvoor meer ruimte moeten nemen en meer moeite moeten doen dan hier gebeurt. Daarbij dient beseft te worden dat Erasmus nu eenmaal 'venijnig' is: zijn spot en satire, zijn klachten en verwensingen zijn voor velen een reden om Erasmus na vijf eeuwen nog te lezen en na te volgen¹⁹.

Ik kan hier slechts ingaan op Van Herwaardens oordeel over Erasmus' *De Bello Turcis Inferendo* en dat vergelijken met mijn weergave van de inhoud. Ik citeer de hele passage: "Ook de islam mag zich traditioneel in een negatief getinte waardering van christelijke zijde verheugen en ook daarvan geeft Erasmus blijk, het duidelijkst in zijn roemruchte advies van 1529 aangaande de verplichting de christelijke wereld tegen de Turken te verdedigen. Hier zien we de pacifist Erasmus balanceren op de rand van geloofwaardigheid. Hoe begrijpelijk binnen de context van zijn tijd zijn opmerkingen ook mogen zijn, het is onweersprekelijk dat hier grenzen van verdraagzaamheid zichtbaar worden. Geheel volgens gedachtelijnen die ook in de kruistochts-ideologie opgeld deden, riep Erasmus op om zoveel mogelijk te proberen door bekeringen de islam op de knieën te krijgen. Toegegeven, Erasmus stelde het moment van de oorlog zo lang mogelijk uit en hamerde voortdurend op de gevaren binnen de eigen wereld. Maar een oorlog tegen de Turken was hoe dan ook gerechtvaardigd. Dan is het onvermijdelijk dat Turks bloed moet worden vergoten en al aan het begin van zijn luisterrijke schrijverscarrière had Erasmus in zijn *Enchiridion* het opmerkelijke onderscheid gemaakt dat de Turken als Turken en niet als mensen – dus aan christenen gelijkwaardige schepselen Gods – zouden moeten worden geslachttofferd."

Enkele kanttekeningen bij deze passage:

- Erasmus publiceerde in 1530 (!) geen oproep tegen 'de islam', maar tegen de Turkse krijgers die voor Wenen stonden.

- Het advies van 1530 is niet ‘roemrucht’ geworden, maar tamelijk onbekend gebleven. Het is in de Rotterdamse Gemeentebibliotheek met zijn *Erasmiana* niet in een gangbare taal te vinden, slechts in het Latijn en Italiaans. Het is bij mijn weten de laatste honderd jaar niet in een discussie in Nederland gebruikt. Waarom? Gaf het problemen bij de interpretatie, is het door pacifisten weggemoffeld? Voer voor de kenners, lijkt mij.
- Ik heb geprobeerd Erasmus’ *rekkelijke* pacifisme begrijpelijk te maken: dat is *niet* het absolute pacifisme van Van Suchtelen, De Ligt of Van Herwaarden. Het verwijt dat Erasmus “balanceert op de rand van de geloofwaardigheid” is ongegrond.
- Erasmus was een fel tegenstander van de kruistochten, vandaar ook dat hij zich op zijn beurt moreel gerechtvaardigd voelt de roofoorlogen van de kant van de Turken af te wijzen.
- Erasmus wilde de Turken inderdaad tot Christus bekeren: niet door dwang maar door het dagelijkse voorbeeld van een christelijke levenswijze.
- De oorlog tegen de Turken was “hoe dan ook gerechtvaardigd”? Hij was dat vóór 1517 volgens de toen vijftigjarige Erasmus zeker *niet*.
- Zonder de passages uit de *Enchiridion* (‘De Ponjaard’) te kennen constateer ik dat de beweerde strekking in de door mij behandelde geschriften niet voorkomt; wél veel passages die het tegenovergestelde beweren. De vloeiende lijn in Erasmus’ “luisterrijke carrière” lijkt me een constructie van Van Herwaarden.
- Indien Erasmus opriep tot oorlog zou er daardoor extra Turks, Duits, Frans en Spaans bloed kunnen vloeien? Uiteraard, en daarmee komt het citaat van Busken Huet, dat ik hiervoor tegen Huizinga gebruikte, op losse schroeven te staan. Zo ‘roemrucht’ is dat advies van 1530 trouwens, dat Huizinga en Busken Huet het niet kenden. Erasmus was zich van die zware verantwoordelijkheid bewust; Van Herwaarden beseft niet eens dat dat zo is, zo lijkt het.

Het moet me van het hart dat ik elke afzonderlijke zin én de gehele argumentatie van Van Herwaarden *gezocht* en gemakzuchtig vind. Ze lijken me ingegeven door een verkeerd begrepen ‘multiculturalisme’ waarover inmiddels veel te doen is geweest. Los van de context wordt een ‘oorlog tegen de Turken’ van 1530 geïnterpreteerd als een moreel oordeel in het Rotterdam van het jaar 2000. Goed, de passage is al weer vijf jaar oud! Dat zegt alles.

9. Conclusies

- In een tijd dat de militaire dreiging van de Turken toenam, probeerde Erasmus de argumenten vóór deze oorlog te ontzenuwen. Als vijftigjarige schreef hij een brochure, waarin hij bijna een *absoluut* pacifisme propageerde.
- Toen de internationale situatie dramatisch verslechterde, achtte hij het zijn plicht aan te dringen tot militaire zelfverdediging van Europa.
- Die aandrang had niets te maken met een gebrek aan 'verdraagzaamheid' of een negatieve bejegening van 'de islam', maar wel met het zelfbehoud van de Europese beschaving zoals die zich sinds de oudheid en de middeleeuwen had ontwikkeld en in de Renaissance nieuwe vergezichten voor de 'fraaie letteren' had geopend.
- In mijn opinie blijft Erasmus, minstens in de kwestie van oorlog en vrede, een wereldburger die zijn verantwoordelijkheid heeft genomen voor een oproep tot gewapende *zelfverdediging* op een moment dat die weerbaarheid gerechtvaardigd en noodzakelijk was. In 1933 speelden soortgelijke afwegingen die het pacifisme eveneens voor velen tijdelijk buiten werking hebben gesteld. Het ideaal van het pacifisme bleek ook voor hen geen dogma, maar een richtlijn die uit noodweer tijdelijk kon worden opgeheven.
- Erasmus heeft enkele van de meest indrukwekkende anti-oorlogsverhandelingen uit de wereldliteratuur op zijn naam staan. Hij schreef die voor de mensheid, voor zwart, bruin, geel en wit. Dus voor alle leerlingen van deze school.

Van de meelezers wil ik in het bijzonder bedanken Marjolein Degenaar, Bert Kanters, Hester Schadee en Leen Stout.

Noten

- ¹ Möring, M., *Desiderius, Yusuf en Mendel – de grote humanist als kleinburger*, Rede op het Symposium *Ex Pluribus Unum* van het Erasmiaans Gymnasium, 24 oktober 2003.
- ² Molenaar, L., *Chemie en Samenleving: Van kleurstof tot kunstmest*, CD Rom, *Natuur, Wetenschap en Techniek*, Maastricht 1998.
- ³ Molenaar, L., *De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers; Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten*, Rijswijk 1994, 14.
- ⁴ Herwaarden, J. van, *Erasmus van Rotterdam: Beeld en Werkelijkheid*, Rotterdams Jaarboekje 1998, 191-219.

- ⁵ Erasmus, *Lof der Zotheid*, in de vertaling van de oud-rector van het Erasmiaans Gymnasium J.B. Kan, Amsterdam 1947.
- ⁶ Erasmus, *Brieven*, Gekozen, vertaald en toegelicht door O. Noordenbos en T. van Leeuwen, Utrecht 1960, brief aan Antonie van Bergen, 100-105.
- ⁷ Erasmus, *Dulce Bellum Inexpertis*, vertaald door N. van Suchtelen; Suchtelen, N. van, *Oorlog, Feestgelag ter ere van Erasmus*, Amsterdam 1936. Het spreekwoord luidt in Vondeliaans Nederlands: “Wie soet hem hiet; kent d’ oorlog niet’. Een leerling ANW uit Afghanistan, Djalil Makhkash, vertelde me: “Meneer, wij zeggen het zo: ‘Over de oorlog gaan zoete praatjes; maar het uur is bitter.’”
Een kleindochter van Van Suchtelen, pianolerares van collega Hans Overheul, heeft een interessante biografie geschreven over ‘erasmiaan’ Nico van Suchtelen (1878-1949): Esther Blom, *De vlam van het menselijk denken*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1999.
- ⁸ Ligt, B. de, *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*, Arnhem 1936, 194.
- ⁹ Stout, L., in L. Molenaar (red), *Het Erasmiaans Gymnasium na 666 jaar*, 1994, 65. Toen Leen Stout op het Symposium van 1993 over de betekenis van een eigentijds gymnasium deze passage voorlas en ons de vraag stelde wat dit precies betekende voor ons beeld van Erasmus’ verdraagzaamheid jegens andere culturen, brak een pandemonium los. Dat was achteraf goed voor een beschaafde polemiek tussen Stout en de classicus Niek van der Blom in voornoemd ‘Boek-666’. Mijn scheikundecollega Frank Bank haalt de herinnering hieraan op in *Tien jaar allochtoon* in deze bundel.
Ik nam mezelf destijds voor om hierop terug te komen, maar mijn biografie van de (erasmiaanse) astrofysicus, vredesactivist en flamingant Marcel Minnaert heeft me tien jaar in beslag genomen: *De rok van het universum*, Balans, Amsterdam 2003. Ik los met dit artikel een belofte in. Ik heb me wel afgevraagd: waar blijven de classici en historici die op dit moment in het geweer komen tegen een (eventuele) diffamering van Erasmus, ook die van de Erasmus Universiteit? Het doemscenario van onze school in het artikel van Bank, *sterven door onverschilligheid*, blijft een reële optie.
- ¹⁰ Het citaat is door mij vertaald. Overigens, het kan zijn dat Erasmus hardop gemijmerd heeft over de strekking van het Lateraans Concilie van dat jaar (1517). Dat had de noodzaak van een oorlog tegen de Turken uitgesproken. Men kan zich, gewapend met deze wetenschap, nog beter voorstellen hoe volstrekt eenzaam Erasmus in deze kwestie stond. Zie Annet van Battum, *Erasmus, rebel tegen wil en dank*, Humanistisch Verbond, Amsterdam, 1969, 108.
- ¹¹ R. Laffont, J. Boudet, E. Pognon, *Geschiedenis van Europa en de Europese geest*, Amsterdam 1960.
A.G. Weiler, *Voorwoord* bij de *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, XV, Amsterdam 1986.
- ¹² Erasmus, *Utilissima Consultatio de Bello Turcis Inferendo et Obiter Enarratus Psalmus XXVIII*, Omnia Opera XV, 31-82. A. Terme, Erasmus, *Guerra ai Turchi!*, Italiaanse vertaling met een voorwoord van I.F. Baldo, Rome 1996.
- ¹³ Huizinga, J., *Erasmus*, 1924. Geïllustreerde heruitgave Rotterdam 2001.
Jacobsen, R., *Desiderius Erasmus en Portretten van Erasmus*, twee voortreffelijke ‘verhalen’ in L. Molenaar (red.), *Reindert Jacobsen; Een leraar met een verhaal*, Erasmiaans Gymnasium, Rotterdam 1998.

- ¹⁴ Busken Huet, C., *Het land van Rembrand*, Amsterdam 1882-1884; ook als *Inleiding* bij de eerste twaalf *Colloquia familiaria* van Erasmus (1522), Utrecht 1961. Dáárin staat het anti-oorlogsverhaal *Charon, de veerman van de onderwereld*. In een ander twaalfstal staat het anti-oorlogsverhaal *Bekentenissen van een soldaat*.
- ¹⁵ Van Suchtelen, N., *Oorlog, Feestgelag ter ere van Erasmus*, Colloquium, Amsterdam 1936. Heruitgave als *Oorlog*, Amsterdam 1969.
De Ligt, B., *Erasmus begrepen uit de geest der Renaissance*, Arnhem 1936.
Kooperberg, L.M.G., *Erasmus als Vredeskampioen*, Den Haag 1936.
Romein, J., Verschoor, A., *Erflaters van onze beschaving, Desiderius Erasmus*, Amsterdam 1956, 75-97.
Voogd, G.J. de, *Erasmus en Grotius. Twee grote Nederlanders en hun boodschap aan de tijd*, Leiden 1946.
Voogd, G.J. de, *Erasmus: strijder tegen de domheid en voor de vrede*, in *De pen als wapen*, Wassenaar 1970.
- ¹⁶ Erasmus, *Colloquia (Samenspraken)*, Utrecht 1960.
- ¹⁷ Huizinga, J., *In de schaduwen van morgen*, Leiden 1935. Huizinga volgde hier in vele opzichten Erasmus' moedige en solitaire weg. Hij schetste een *visionair beeld* van de verwording op cultureel, politiek en wetenschappelijk terrein. Hij waarschuwde en riep op tot inkeer en verdediging van de bestaande cultuur. Hij deed dat *namens zichzelf* zonder zich op welke manier dan ook met een partij of beweging te engageren, wat hem op veel kritiek kwam te staan. Hij vervloekte de wetenschappelijke ontwikkelingen die geleid hadden tot de voorbereiding op het gebruik en de productie van *chemische en bacteriologische wapens*. Hij vond dat dergelijke wapens niet door wetenschapsmensen ontwikkeld, maar in naam van de mensheid verboden moesten worden. Wat Huizinga als biograaf niet had gekund, maakte hij wat mij betreft goed als cultuurhistoricus. Ik droeg een stelling in mijn dissertatie aan hem op naar aanleiding van een lange passage uit een franstalige brief aan Julien Benda (1933): "Het bijgeloof van de westerse beschaving neemt groteske proporties aan." De desbetreffende passage gaat over het geloof in de militaire doeltreffendheid van onderzeeërs, kruisers, gevechtsvliegtuigen en chemische oorlogsvoering.
- ¹⁸ Herwaarden, J. van, zie noot 3, 201-202.
- ¹⁹ Grunberg, Arnon, *De Mensheid zij geprezen. De lof der Zotheid 2001*, Amsterdam 2002.
Pol, Barber van de, *Lieve Erasmus, Verkeren met een denker*, Amsterdam 2002, 114-118.